

“Stvarno mislim da je doš'o kraj. Baš ono kraj”: transhumantno stočarstvo na Humskom putu u 21. stoljeću

IVO LUČIĆ

karstolog, samostalni istraživač, Zagreb

Transhumantno stočarstvo, koje je milenijima bitno oblikovalo povijest između mediteranskih obala i planina u zaleđu, uglavnom je iščezlo iz života stanovnika pojasa uz istočnu jadransku obalu, ali i kao predmet znanstvenih istraživanja. Godina 2020. — 2022. provedena su istraživanja stanja sezonskog stočarstva na Humskom putu, koji danas živim održavaju isključivo pripadnici srpske etničke zajednice. Ono se odvija na stazama koje su povezivale jadransko priobalje od Stona i Neuma s planinama na sjeveru Hercegovine. Terenski su praćena dva kretanja stoke na Zelengoru, tradicionalnim načinom pješice, i obišlo se najaktivnije ispasište Morine. Iako je očito da za takvom vrstom uzgoja stoke postoje potrebe i da je višestruko poželjan, brojke ukazuju da toj praksi prijeti nestajanje. Na Zelengori i Morinama je prije stotinu godinu paslo po oko 60.000 ovaca, a 2022. je na Zelengori zapaženo tek oko 2.000, a na Morinama oko 8.000 ovaca. U članku se daje profil stočara, opisuje način njihova rada, tehnološke promjene koje su nastupile u radu te problemi s kojima se susreću. Autor nastoji osvjetliti nepovoljne okolnosti transhumance, osobito modernizacijske procese, te upozorava na posvemašnji nedostatak podrške u stočarskim politikama.

KLJUČNE RIJEČI: *transhumantno stočarstvo, Humski put, Bosna i Hercegovina, modernizacija*

/

Jedno od posljednjih istraživanja stanja transhumantnog stočarstva u pojasu oko istočne jadranske obale uoči raspada Jugoslavije poduzeo je Tomo Vinšćak za stazu između Bokanjca kod Zadra i Oglavina na Velebitu. Višekratna terenska istraživanja tijekom devedesetih godina 20. stoljeća opisao je u članku “Kuda idu ‘horvatski nomadi’” (1989). Južnovelebitsko stočarsko područje s Bukovicom i Ravnim kotarima među najvećim je u primorskoj zoni, a najveće je humnjačko područje (Marković 2003), između dubrovačkog i neumskog primorja te planina sjeverno od gornjeg toka Neretve. Vinšćak konstatira generalno izrazito opadanje transhumantnog stočarstva i očekivanja da će ono nestati, ali upućuje i na neočekivan podatak da se broj ovaca tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća povećao, vjerojatno pod utjecajem ekonomske krize (Vinšćak 1989).

U ovom radu bit će predstavljeni prvi rezultati recentnog istraživanja stanja humnjačkog ili humskog transhumantnog stočarstva¹. Obuhvaćaju tri obilaska još najživljih središta ljetne ispaše, Zelengore i Morina, praćenja kretanja stada na Zelengoru i sa Zelengore, te kazivanja bivših i sadašnjih stočara koji žive u naseljima uz Humski put, što će biti detaljnije opisano u nastavku. Dobiveno stanje bit će uspoređeno s prilikama na južnom Velebitu krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća koje je iznio Vinšćak u spomenutom članku.

/ Nomadizam, transhumantno i pokretno stočarstvo

Sam naslov Vinšćakova rada ističe “horvatske nomade” kao jedan od ključnih pojmova pokretnog stočarstva. U njemu se Vinšćak poziva na članak nepoznatog autora, koji opisuje kako se ljudi s Velebita neprestano sele i “nomadno žive”. Izraz nomadi mogao se čuti posljednjih godina među stočarima na Zelengori i Morinama za oblik života kojim oni žive.

Literatura definira nomadizam kroz posvemašnju odsutnost poljoprivrede u životu stočara i njihove čvrste baze u prostoru. Taj je oblik stočarstva u suvremenosti prisutan samo u Sjevernoj Euroaziji, visokoj unutrašnjoj Aziji, u euroazijskim stepama, Arabiji i Sahari (Costello i Svenson 2018, prema Khazanov 1994).

1 Za većinu sugovornika u istraživanju ovdje se koriste pseudonimi, sukladno Općoj uredbi o zaštiti osobnih podataka, a za manji broj stvarna osobna imena.

U nomadizmu su povijesno ishodište našli brojni oblici polunomadskog stočarstva koji su nastajali ograničenim uključivanjem elemenata poljoprivrede u periodične izmjene pašnjaka dijelom ili tijekom cijele godine. Njegov daljnji stupanj je polusjedilačko stočarstvo, u kojem poljoprivreda počinje prevladavati u ekonomiji i prelazi u poljoprivredu udaljenih pašnjaka, u kojoj je većina stanovništva sjedilačka i uzgaja usjeve (Costello i Svenson 2018).

U dijelu literature se smatra da klasifikacija Anatolija Kazanova iz sredine 1990-ih pojednostavljuje tu pojavu, pa Doorn i Bommeje ključnu interpretativnu ulogu daju omjeru mirovanja i pokretljivosti, pri čemu 0% mirovanja i 100% pokretljivosti odgovara nomadskom stočarstvu, a 100% mirovanja i 0% pokretljivosti odgovara sjedilačkom stočarstvu. Sve ostale strategije su između (Carrer i Migliavacca 2019).

Promjenjivi migracijski obrasci vide se kao odgovor na nepravilno raspoređenu dostupnost resursa i na socioekonomske i političke promjene. Bit transhumantnih kretanja je maksimiziranje obradivog i pašnjačkog zemljišta kroz sezonsko iskorištavanje zemljišta u drugačijem okolišnom kontekstu (Costello i Svenson 2018).

Transhumanca je jedan od dva odgovora čovjeka na promjenjive okolišne uvjete krajolika; drugi je polikultura mješovite poljoprivrede. Premda je u njezinim najstarijim poznatim oblicima omjer stoke bio vrlo sličan onom u moderno doba, na nju ne utječu samo ekološke, nego i socijalne, ekonomske i političke prilike, tako da nema propisane transhumance (Nicholas i Peregrine 2000).

Najposvećeniji hrvatski istraživač transhumance Mirko Marković (1929. — 2009.) širok spektar pojava s kojima se susreće najčešće obuhvaća pojmom “stočarska kretanja” (1980, 2003). Na Velebitu do konca 19. stoljeća vidi četiri struje stočarskih kretanja:

1. izdizanje blaga s kvarnerskog Primorja na pašnjake sjevernog i srednjeg Velebita; na kratke relacije,
2. transhumantna kretanja stočara iz dalmatinske Bukovice i Ravnih kotara na južni Velebit, gdje se “može govoriti i o polunomadskom stočarskom privređivanju”,
3. zimovnik ličkog blaga u Bukovicu i Ravne kotare, i
4. ljetni izdig ličkog blaga na Velebit. Ličani su stoku izdizali da bi zaštitili usjeve, a ne jer su morali kao Primorci, a tada bi i prikupili sijeno na planinskim košanicama (Marković 2003).

U isto vrijeme kada Vinšćak istražuje južni Velebit, Inja Smerdel (1989) istražuje transhumancu na Pivki, slovenskoj regiji koja pripada sjevernom dijelu

Dinarskog krša, zaleđu Trsta, iz kojeg su krenuli najraniji procesi modernizacije i oko kojeg je transhumanca najprije počela opadati. Smerdel istražuje tri posljednja tamošnja ovčara, “tri crne ovce” Pivke, kad je transhumanca ondje već tri desetljeća bila “mrtvi gospodarski kulturni oblik”. Odlučuje se za tipologiju koju čine dva oblika: ograničena i transhumanca na velike udaljenosti. Slovenske prakse svrstava u ograničenu, tip koji se izvodi ljeti na planinskim pašnjacima, manje ili više u blizini stalnog mjesta boravka.

Vinščak (1989) nalazi da su se osamdesetih godina 20. stoljeća sačuvali prežici samo dvije Markovićeve struje: izdig Primoraca na nadgorje srednjeg i sjevernog Velebita i transhumantno kretanje stočara Bukovice i Ravnih kotara na pašnjake južnog Velebita.

1 Humski put

Najveće je stočarsko područje primorske zone (Marković 2003) Humina, nisko i pitomo područje oko donjeg toka Neretve, južnije od visokih planina Čabulje, Prenja i Veleža (Roglić 1956). Staze vode do planina sjeverno od gornjeg toka Neretve, koje su barijera za zračne struje i primaju ogromne količine padalina, osobito zimi (Roglić 1956).

Udaljenost stazom na humskim² putevima od krajnjeg juga, tj. zapadnog ruba Pelješca, do sjevera iznosi gotovo 230 kilometara.

Stariji autori smatraju da humski stočarski putevi postoje od najstarijih vremena (Dedijer 2017, Popović 1928), što suvremeni autori odbacuju, smatrajući da staze koje su korištene početkom 20. stoljeća nisu iste one s početka neolitika. Ekološke niše koje je zauzeo moderni transhumantni stočar jednostavno nisu postojale u prethistoriji (Mlekuž 2003,142).

Popović (1928) opisuje nekoliko humnjačkih puteva na Zelengoru i Morine i kaže da na njima imaju četiri konaka ili kako sami kažu, četiri padanja (Popović 1928). Važno čvorište te mreže je u Nevesinjskom polju koje je ojačalo funkciju Nevesinja (Roglić 1956).

Dedijer je u radu napisanom 1907., objavljenom nakon 110 godina, uočio nekoliko stočarskih zona i praksi ovisnih o morfologiji i nadmorskim visina-

2 Autori koriste nazive: humski, humnjački i humljački. U tekstu se poštuju ti oblici kada se navode, inače se koristi izraz humski, odnosno “Humski put”, koji je danas prisutan među sugovornicima.

ma terena – i nekoliko odstupanja – te naglasio da sva kretanja ovise o godišnjim oscilacijama podzemnih voda (Dediđer 2017). To su:

1. Humsko-rudinsko stočarstvo: Ljetna kretanja iz isključivo krških zaravni južne Hercegovine, Humine i Rudine, s ljutim kršem, oskudnom vegetacijom i bez vode.
2. Područje sjeverne Hercegovine u kojoj se nalaze stalna sela na najvećoj nadmorskoj visini.
3. Zona visokih, periodički naseljenih planina, koje predstavljaju prostor ljetnih ispaša.

Stočarstvo je prije uzgoja duhana i loze te podizanja gradova bilo glavna osnova hercegovačke ekonomije i glavna gospodarska grana. To se dobro vidi i po brojnim nekropolama stećaka, koje su postavljane uz humljačke puteve sve do visokih planina (Roglić 1956).

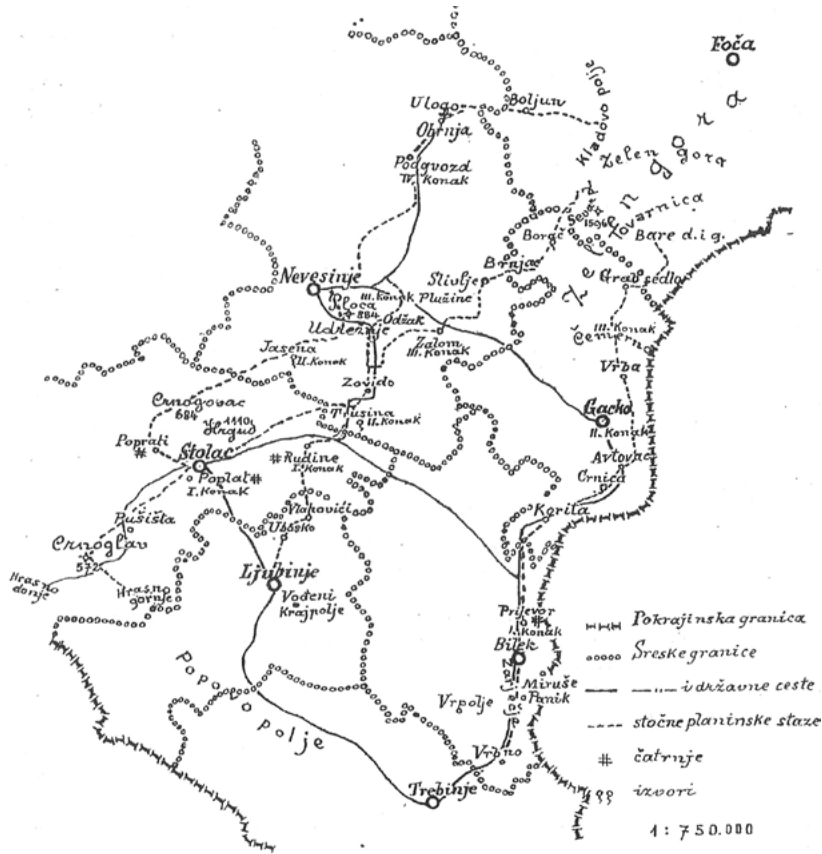
/ Povijest transhumantnog stočarstva

Mediteranska transhumanca može se datirati u rani neolitik, odnosno od devetog do šestog tisućljeća prije Krista (Carrer i Migliavacca 2019). Radi se o podrijetlu kratke transhumance između dolina i uzvisina. Krajem neolitika, od četvrtog do trećeg tisućljeća prije Krista, dolazi do intenziviranja te pojave u različitim područjima. Razvoj duge transhumance započinje tijekom brončanog doba, od drugog tisućljeća prije Krista, a aktivira ga pojava središnjih mjesta koja kontroliraju dugotrajne trgovačke rute i korištenje ovčarstva za proizvodnju trgovačke robe (Carrer i Migliavacca 2019).

Jovan Cvijić stočarstvo, koje je zbog potrage za hranom zapravo stočarsko kretanje, vidi kao najvažniju djelatnosti “dinarskih plemena” – slijede je “kiridžijanje i ratovanje”. U objašnjenjima prednost daje onima koji stalno žive na višim nadmorskim visinama i koji zimi silaze na zimovanje na niža područja. Po njemu, zemljoradnja se smanjivala u doba Otomanskog carstva, a život u planinama i stočarstvo su ponovo jačali patrijarhalni režim i stare običaje, kao i dinarsku rasu s vehementnim mentalitetom, dok su promjene političkih granica skraćivale stočarske migracije (Cvijić 1922).

Gušić nastanak transhumantnog stočarstva vidi kao rezultat približavanja čovjeka životinjama na podlozi sezonskih vegetacijskih ritmova. Najprije je pratio divljač kao lovac, a potom pripitomljene životinje kao stočar. S vremenom

SLIKA 1. Karta Humskih puteva prije oko stotinu godina (Popović, 1928)

Сточарски (хумњачки) путеви на Зеленогору. Цртао Ј. Поповић и Е. Герм.

se stočarske staze počinju skraćivati zbog gubitaka zimovališta, koja su zauzeta naseljima, političkim granicama i poljoprivredom, pa se kretanja sve više pomiču na više nadmorske visine, gdje se formiraju i naselja stočara (Gušić 1976).

Tisućljećima dugo privređivanje počelo je vidljivije nestajati tijekom 19. stoljeća najprije u zaleđu Trsta, a krajem stoljeća i u drugim dijelovima Dinarskog krša. Odnos krupne i sitne stoke oko 1900. od Trsta prema Čićariji je to jasno pokazivao: oko Trsta je sitna stoka skoro potpuno nestala, a u čićarijskim selima se smanjenje jedva primjećivalo (Vilfan 1957). Najvažniji uzrok je industrijalizacija, odnosno razvoj Trsta kao luke i mjesta u kojem je moguće naći

drugi izvor prihoda za život; zatim ukidanje feudalizma i promjene vlasništva nad pašnjacima i zemljom (Mihevc 2006).

/ *Povijest transhumantnog stočarstva u Humini*

SLIKA 2. Karta Humskog puta s jednom granom najduže izvorne staze i dvije aktivne staze praćene 2020 i 2021.

U Humini se do početka 20. stoljeća mogao još naći nomadizam, prvobitni oblik stočarstva (Dedijer 2017). Prakticirali su ga stočari islamske vjeroispovijesti, “travari” (Dedijer ih zove Balije) iz okolice Ljubuškog i iz Podveležja. Oni su do dolaska austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu rušili ograde što ih je sve veći razvoj zemljoradnje podizao pred njima, a početkom 20. st. postupno prelaze na zemljoradnju, zanat i trgovinu (Dedijer 2017). Naročito se bave sadnjom duhana i, premda su obrađivane zemlje imali malo, prihodi od zemljoradnje su im premašivali prihode od stočarstva (Kanaet 1960).

Na Pelješcu već u osamdesetim godinama 20. st. više ne postoji svijest o udjelu kulturne komponente transhumantnog stočarstva u povijesti poluotoka (Supek 1980). Olga Supek sedamdesetih je naišla na tragove hercegovačkih stočara, na njihovu stoku i napuštene nastambe. To su tragovi ponovnog dolaska Humnjaka na zimovanje krajem 19. st. i tokom 20. st. oko Lovišta, Nakovane, Dube, Postupa, Crkvica, Osobjave, Sresera, Sparagovića i Stona. Pelješac

je tada ponovo bio uključen u cjelogodišnje kretanje stočara između Veleža, Kalinovnika, Morina, Busovače, Štirina i Zelengore. Zadnji dolazak zabilježen je 1972. u Jurkoviće kraj Sresera (Supek 1980).

To su bila "polustalna naseljavanja", kod kojih je porodica bila podijeljena na dva dijela, od kojih je jedan bio na Pelješcu. Dijelovi nekih porodica su se trajno naselili na Pelješcu (Supek 1980).

1 Nedavne južne veze na Humskom putu

I danas se mogu naći stočari koji su povezivali pelješki sa sjevernim dijelom Humskog puta. Autor se susreo s nekima od njih i razgovarao o tim prilikama. Obitelj Martina Prkačina (1938. — 2020.) s Dužice (Trebimlja) gonila je na planinu ovce i krupnu stoku, a krupnu stoku na zimovanje na Pelješac. U povratku s planine, najstariji stočar, "ded Pero" bi ostao s govədima u Rabini u Podveležju do pred kućnog sveca Nikoljdan (6. prosinca), proveo bi dva dana na Dužici i produžio s krupnom stokom na Broce na Pelješcu ili na otočić Oli-pu, gdje bi zimovao do Đurđeva dana (23. travnja), i krenuo u etapama natrag prema planini. Prkačin je prestao ići na planinu 1964. kad se oženio i kada se obiteljska zadruga podijelila, ali je imao manji broj ovaca do oko 2000. godine.

Janja Radić (1937) iz Ravnog, zajedno s još tri osobe gonila je šezdesetih godina krupnu stoku na prezimu u Dubu Pelješku. Krdo od oko 40 grla krupne stoke išlo je stazom koja je vodila glavnim prometnicama, a putovanje bi trajalo četiri dana.

Spružnici Niko (1932) i Danica (1939) Krmek iz Drijena kod Neuma išli su u planinu od 1959. do 1967, a potom davali ovce drugim *planištarima*. Uzimali su ovce iz zaleđa Neuma i Dubrovačkog primorja (Ošlje, Trnovica, Čepikuće i Smokovljanji). Odustali su zbog nedostatka radne snage, ali su manji broj ovaca zadržali do devedesetih godina 20. stoljeća.

Napuštanje stočarstva geografski se postupno širilo prema unutrašnjosti. U Trnovici, najsjevernijem selu Dubrovačkog primorja, čija su brda pogodna za ispašu, još 1960-ih godina držali su 2760 ovaca (izjava Nevenke Đirlić, rođene Grošeta 1951. u Trnovici). Slijedila su sela Visočani i Smokovljani, koja su na zaravni Rudine imala također paše. Ostala sela Čepikuće, Lisac, Podimoč i Točionik imala su manji broj ovaca, po tridesetak. Godine 2020. u Trnovici je bilo 50-ak ovaca u dvije obitelji i 40-ak konja i nešto magaraca. Ljudi koji drže stoku imaju državne poticaje.

/ Povijest stočarstva na Zelengori i na Morinama tijekom 20. stoljeća

Na Zelengori je dvadesetih godina prošlog stoljeća bilo 25 katuna sa 187 koliba (Popović, 1928) i paslo je 60.000 ovaca, 10.000 koza, 5.000 goveda i 1.500 konja. Jedan od katuna, Vita bara, imao je 13 koliba. Dinamika stočarstva vidljiva je po broju ljubinjских koliba koje su bile aktivne na Zelengori: 1928. bilo ih 35, trideset godina kasnije 7 koliba, 1976. godine 11 koliba, 1986. godine 7 koliba, 2004. godine 4 kolibe i 2006. godine 2 kolibe (Čuk 2006).

Na Morinama je početkom 20. stoljeća prosječno godišnje paslo 50.800 grla sitne stoke, ne računajući katun Dubravkuše za koje nije bilo podataka i Somine, na kojima je paslo gotovo 9.000 ovaca, te susjedni Crvanj s više od 26.500 ovaca (Okuka i Laketa 2017). Godine 1948. izvršena je agrarna reforma, po kojoj su uvedene seoske zadruge. Osnovana je državna ekonomija, koja se sastojala od dvije radne jedinice, stočarstva i ratarstva. Formirana je i moderna mljekara, izgrađeni privredni i stambeni objekti. Od 1965. farma se raspala, stočni fond prodan, a Morine opustjele (Okuka i Laketa 2017).

Stočarstvo, koje je od tada stalno u opadanju, osamdesetih je doživjelo krah (Okuka i Laketa 2017). Okuka piše da su Humnjaci – Hrvati i Bošnjaci – prestali dolaziti na Morine. “Od završetka rata samo nešto malo seljaka Srba iz istočne Hercegovine izgone svoju stoku ili stoku svojih komšija na ljetnu ispašu na Morine i okolne boračke planine” (Okuka i Laketa 2017).

/ Terenska istraživanja

Terenska istraživanja stanja stočarstva na Humskom putu temelje se na praćenju kretanja stada na planinu i s planine, obilaska ispašišta i lokaliteta u kojima žive stočari, te razgovora s 24 aktualna i bivša stočara, koji će dolje biti predstavljeni. Praćena su dva stada: jedno su tjeroali obitelj Krulj iz Ljubinja u rujnu 2020. sa Zelengore (katun Vita bara) do Ljubinja, drugo obitelj Radan u lipnju 2021. iz Berkovića u Dabarskom polju do Zelengore (Vita bara). Osim toga, obišeno je više lokaliteta: Nevesinjsko polje i Humska staza do Trusine, te Dabarsko polje u kolovozu 2020; Morine i zapadni dio Zelengore (Golija) do Kladova polja i dijelovi Nevesinjskog polja (rujan 2021); dijelovi Podveležja i Nevesinjskog polja (listopad 2022); te lokaliteti na nižim razinama staze od Neuma do Ljubinja i Konavala (2020. — 2021.), gdje je razgovarano s bivšim

stočarima i stručnjacima. Razgovarano je s 11 stanovnika uz Humski put i s tri stručnjaka: kroničarem transhumance, agronomom-stočarem i veterinarom.

Cilj praćenja stada jest promatranjem i kroz razgovore utvrditi pojedinih stanja transhumantnog stočarstva, postupke koje primjenjuju stočari, načine korištenje stoke i modernizacije koje ih prate odnosno pridržavanje tradicijskih obrazaca, kao i opstrukcije koje se pri tome javljaju. Razgovorom sa stanovnicima uz stazu nastojalo se dobiti opći uvid u njihov odnos prema transhumantnom stočarstvu.

/ Recentno stanje transhumance na Humskom putu

Ljubinje je do 2020. godine bilo najjužnije polazište iz kojeg se Humskim putem organizirao *izdig* do Zelengore, godinu potom polazište se povuklo sjevernije u Dabarsko polje i staza se skratila za jedan dan. No najbrojniji stočari koji su preostali na toj stazi su oni iz Nevesinjskog polja, a najživlje ljetno ispasište su Morine.

/ Tko su današnji transhumantni stočari Zelengore?

Aktualni stočari su osobe koje je tranzicija i privatizacija praćena ratom otjerala iz dotadašnjeg dominantnog načina privređivanja. Industrija i državna poduzeća su propala i oni su ostali bez izvora prihoda. Dobar dio njih je neko vrijeme proveo u vojsci, za vrijeme rata i u poratno doba, nakon čega ih je vojska otpustila. Najviše aktualnih stočara ranije se nije bavilo sezonskim stočarstvom, ali su neki imali iskustvo u djetinjstvu. Milan Radan i Rajko Kević (1963) rekli su da su se “vratili na rezervne položaje”. Ovo je znakovito jer pokazuje da je stočarstvo, pa i transhumantno, duboko nasljeđe, koje se i danas doživljava kao pribježište koje može osigurati egzistenciju.

MILAN RADAN (Berković, 1971), počeo se baviti transhumancom 1996., i postupno paralelno razvijao uzgoj goveda, da bi 2016. napustio transhumancu, a 2021. i 2022. joj se opet vratio. Na odsluženju vojnog roka ga je zatekao rat i ostao je u JNA, a 1993. nakon opće mobilizacije nastavio u Vojsci Republike Srpske. U prvoj stočarskoj fazi koristio je pomoć pastira iz sela koje je plaćao, a na planini mu je pomagala supruga Mira (1976). U drugom krugu, prve godine posve se u pogledu radne snage oslonio na članove obitelji, jer su mu porasla

dva sina – Mitar (1998) i Zoran (2001). Drugu godinu, 2022. angažirali su pratiocce stada, jer je Zoran imao druge obaveze.

RADOSAV KRULJ (Ivica kod Ljubinja, 1962) radio je u Ljekobilju u Ljubinju kao vozač. Ostao je bez posla. Od 2012. do 2020. godine organizirao je transhumantno stočarstvo, tj. uzimao u najam stada drugih vlasnika. Preuzeo je dio stadā koje je ranije tjerao Radan. Ovce je napasao sa suprugom Danicom (1963), a povremeno su im pomagali sinovi, naročito najstariji Dragan (1985). Prestanak bavljenja Kruljevi su opravdavali umorom i obavezama koje je sve teže ispunjavati u njihovoj životnoj dobi. Te su godine imali 80 ovaca i 5 krava.

DRAGO SOKO (Krajpolje kod Ljubinja, 1952), radio je u trgovini na više mjesta, najviše kao mesar, do 2008. Od 2009. do 2017. bavio se transhuman-tnim stočarstvom u smislu da je tjerao i ovce drugih vlasnika. Prethodno nije bio upućen u posao. Godine 2008. kupio je 60 ovaca i 3 krave i dobio od prodavača savjete za posao. Kaže da ga je jedna teška godina, s dosta nevre-mena i “hramotinja”, natjerala da prestane uzimati tuđe ovce. Godine 2020. je imao svojih oko 150 ovaca i 13 krava, koje preveze kamionom na Zelengoru i natrag, a mlijeko daje u otkup.

/ Stanje transhumance na Zelengori 2020. i 2022.

Godine 2020. obitelj Krulj jedina je organizirala ispašu ovaca *pobravičara* (drugih vlasnika) na Zelengori. Stado je imalo malo više od 1000 ovaca od go-
tovo 70 *pobravičara*. Na planinu su krenuli 13. lipnja, a s nje se počeli spuštati 11. rujna 2020.

Osim njih, na Zelengori je bilo još pet stada od po samo jednog stočara koje su zajedno, po procjeni stočara, imale manje od 2000 ovaca.

Godinu kasnije, jedini *planištar* bio je Milan Radan, sa stadom od oko 650 ovaca. Držao ih je od 15. lipnja do 25. rujna, na povratku su ih pratile samo dvije osobe. Godine 2022. Radani su krenuli 6. lipnja, a vratili se 19. rujna. Stado je brojilo oko 950 ovaca.

Uz njih, na Zelengori je 2022. bilo još pet stada s manje od 1000 ovaca. Milan Radan je izjavio da gotovo sigurno prestaje s transhumantnim stočar-
stvom. Smatra da nitko neće nastaviti njihovo transhumantno stočarenje, te da će to za trećinu smanjiti fond ovaca koje je tjerao 2022. godine. Svoje procjene završio je riječima: “Stvarno mislim da je doš'o kraj. Baš ono kraj”.

/ Stanje transhumance na Morinama 2021. i 2022.

Na Morinama je, uključujući Somine, 2021. bilo devet stada i 12 *planištara*, s oko 7900 ovaca. Godinu potom, broj je bio za oko 100 manji. Tri *planištara* su s Berkovića (Dabarsko polje), a ostali iz Nevesinjskog polja. Riljevići i Petrovići su 2022. istjerali ovce 15. svibnja, a stjerali ih 24. rujna; krave su ostale i nakon 22. listopada. *Planištari* s Berkovića danas “izlaze” na Morine i Zelengoru, a prije su izlazili na Treskavicu. Na Morine mogu stići za jedan dan, a na udaljenije planine putuju po tri dana.

/ Izdig ovaca

U tjeranju stada na planinu sudjeluju tri ili četiri osobe. Tradicionalno, osoba koja organizira *izdig* se zove *planištar*, vlasnici ovaca su *pobravičari*, a oni koji prate stado za vrijeme izdiga i spuštanja ovaca se zovu *pratidžije*. Kod Krulja su *pratidžije* bili sin Dragan i dva njegova prijatelja, iz Ljubinja i iz Gacka. Kod Radana, 2021. u izdigu su sudjelovali samo članovi obitelji. U sezoni 2022. angažirali su *pratidžije* iz Berkovića, Gacka i Foče.

Pored *pratidžija*, jedna osoba vozi kamiončić, obično iza stada i nadzire njegovo kretanje. U oba slučaja su to bili najstariji muškarac i domaćin. Milan Radan je imao dva konja, na kojima bi jahali on i supruga Mira.

Kamionom su prevozili hranu, opremu za jelo i spavanje, odjeću i ostalo. Također, na kamion su stavljali ovce koje su se ozlijedile fizički ili od ugriza zmije, koje su se razboljele ili su onemogle zbog starosti ili su bile premlade.

Za razdaljinu između Ljubinja i Zelengore potrebno je dva puta prenočiti na stazi. Između Dabarskog polja i Zelengore treba prenočiti jednom. Imali su improvizirane ležajeve na otvorenom. Za rasvjetu su koristili baterijske lampe i vatre koje su imale i funkciju zaštite stada od divljači, a Radani su koristili i mali agregat. Oba stada su pratila po tri ili četiri psa, obično jedan koji čuva ovce, tornjak ili sličan, i po dva ili tri ovčara koji održava stado na okupu. Stado se nekoliko puta odmara: kad pastiri trebaju jesti ili kad se želi usporiti kretanje kako bi se na neku lokaciju stiglo u određeno vrijeme.

Tokom povratka, pa čak i prije nego stado krene, dio ovaca se odvoji i vraća kući u mjesto vlasnika. Jedno stado odmah se odvojilo na Zelengori za Čemerno, drugo za Miljevinu, nekoliko vlasnika odvojilo je ovce na Vlahovićima za Duboku i Ubosko te ih otjeralo hodajući, a ostale su išle do Ljubinja.

Dva stada odvezli su vlasnici kaminom još dalje: u Brštanicu u zaleđu Neuma i Dužicu, zaseok Trebimlje kod granice s Hrvatskom u Dubrovačkom primorju.

/ Staza

Prema okvirnom izračunu uz pomoć aplikacije Google-Earth, staza između Ljubinja i Vite bare na Zelengori duga je oko 80 kilometra. U izvornom obliku očuvano je oko 33 km ili oko 41 posto, makadam ili slična šumska cesta iznosi 20 kilometara ili oko 25 posto i asfaltna cesta 26 km ili oko 33 posto.

Izvorni dio staze znači da na njemu nema kolotraga, da su najveći zahvati podzide ili usjeci za prolaz stoke, a većim dijelom nije bilo nikakvog traga na stazi nego obični pašnjak. Neki dijelovi, poput padine Junak niz sjevernu stranu Zelengore, toliko su zarasli u šumu da je prolaz prilično otežan, premda su Krulji prije nekoliko godina motornim pilama prosjekli nekoliko metara širok prolaz.

/ Ekonomija transhumance

Stočari od ovaca imaju dva izvora prihoda: najam i prodaju sira i mesa. Na Zelengori je 2021. najam po ovci za tri mjeseca iznosio 15 konvertibilnih maraka (BAM), a 2022. povećan na 21 BAM; na Morinama je do 2021. najam iznosio 14 BAM za četiri mjeseca, a 2022. povećan za tri BAM.

Radani su u početku držali ovce “na starinski način”: da se kasno janje i imaju čitavo ljeto mlijeka, od kojeg su radili sir koji je imao dobru cijenu i brzo bi se prodao, osobito na području zapadne Hercegovine u svadbene salone. Prvi krug takvog oblika rada trajao je pet-šest godina i bio je “dobro isplativ”, “odskočna daska”. Renovirali su kuću, kupili neke objekte, automobile i ostalo. No kažu da su se morali prilagoditi tržištu koje je rano tražilo janjeće meso, pa su ostali bez sira. Nadomještao ga je kravljim mlijekom, te je povećavao broj krava; 2004. je imao četiri krave, a 2007. uzeo kredit i kupio još pet krava, ali nije mogao dostići prihode kao u prvoj fazi s ovčjim mlijekom. Godine 2012. pod teretom snijega se urušio krov staje i pobio krave. Pokušavao je novim ulaganjima oporaviti proizvodnju, ali nije uspio. Od 2016. sadio je smilje, bijeli luk i paprike, te nastavio s jagodama koje je posadio godinu prije. Međutim, sve je propalo: nakon jedne godine uzgoja, prestao je otkup smilja, bijeli luk je bio zaražen gljivicom monilijom i propao, a jagode je uništio kasni mraz

27. travnja 2016. Godine 2017. prebacio se na sakupljanje lišaja na Zelengori, i time se uspješno bavio tri godine, ali je prestao otkup. Pokušao je raditi na farmi u Hrvatskoj, ali je morao napustiti zemlju jer je zavladao pandemija korone.

Soko je od početka proizvodio sir od ovaca i krava i kaže da mu se dobro prodavao. “Narudžbe su stizale prije nego je proizveden”, kazao je. Prema stanju iz 2020. većinom prodaje mlijeko. No njemu je glavni motiv za tjeranje ovaca bio naplaćivanje najma od 15 BAM (bosansko-hercegovačkih konvertibilnih maraka, ekvivalent 7.5 eura) po ovci za tri mjeseca. I on ističe da je izgradio kuću i školovao djecu.

Po istoj cijeni su naplaćivali i Krulji. Oni nisu muzli ovce ni proizvodili sir, osim za svoje potrebe. Kažu da su za devet godina uspjeli riješiti egzistencijalne probleme oko izgradnje i opremanja kuće, izgradnje kuće na planini i školovanja djece.

Na Morinama većina sugovornika muze ovce i proizvodi ovčji sir koji čuvaju u mjehovima. Na početku 2000-ih cijena je bila šest BAM po ovci, “a domaćin je bio dužan dati nomadu kilogram soli po ovci”, kaže Rajko Gunj. Danas većina ne daje sol, samo novac. Neki *planištari* ipak uzimaju kilu soli po ovci na sezonu i 10 kg po govedu (Stana Petrović).

Najveća zarada *planištara* na Morinama dolazi od prodaje sira. To je pretežito sir od mlijeka iz kojeg se ne odstranjuje masnoća. Neki odvajaju masnoću i rade posni sir *torotan*, ali ga je, kažu, teško očuvati jer se mlijeko kvari bez hladnjaka. Sir prodaju najesen privatno, do 2021. po cijeni od 10 do 15 BAM, a kajmak po 18 BAM, ovisno je li mjera kilogram ili mješina. U sezoni 2022. sir je poskupio na 18 BAM, a kajmak na 20 BAM. Neki stočari proizvedu po 3 — 4 tone sira. Za takvo nešto potrebno je imati radnu snagu, a to je gotovo jedino moguće u obitelji, osobito ako rade obitelji dva brata sa suprugama i djecom. Primjer su Milovići na Morinama. Neki stočari za čuvanje ovaca zapošljavaju pastire. Kešelj ih je imao dva, Riljević jednog. Oni su većinom iz Nevesinja, kod Riljevića iz okolice Mostara. Plaće su otprilike oko tisuću BAM, a radno vrijeme je 24 sata, jer treba noću čuvati stoku od zvijeri.

/ Stradavanja stoke

Dio ovaca strada od bolesti, starosti ili napada divljači. Kod Krulja je 2020. godine stradalo 2 — 3 posto grla. Radosav Krulj kaže da se gubitak do 5 posto

smatra normalnim. Najčešći uzroci bili su “prehlada ovaca”, i to kod mladih ovaca, jer iz toplijih krajeva dođu svježije očišane, dok su starije prema Krulju otpornije. Kaže da najčešće obole od žutice i upale pluća. Dio ih oboli na papke i hramlju, što dolazi od velike vlage, i može se spriječiti čistoćom tora i izmjenom tora. Uzročnik bolesti je bakterija *Fusobacterium necrophorum*. Krulj se savjetuje s veterinarima i sam daje lijekove ovcama, kao i Radan.

Prilikom tjeranja ovaca na planinu i s planine ovce se česte ozlijede u naguravanju stada, zapinjanja u trnje, od ugriza zmija, napada vuka i slično. Kod Radana je za vrijeme izгона 4 — 5 ovaca napao vuk navečer, dok su se prikupljale za kretanje na planinu, i ozlijedio ih, jednu je ugrizla zmija, a nekoliko ih je onemoglo zbog starosti ili su bili premladi janjci, pa su ih stavili na kamion.

Za jednog *planištara* govorilo se da mu je jedne godine nestao veći broj ovaca, gotovo stotinu, i sumnjalo se da ih je prodavao restoranima.

/ *Kolibe i vikendice*

Sva tri *planištara* su napravili kuće od čvrstog materijala, od betonskih blokova, različite veličine, sa sličnim funkcijama kao u mjestu stalnog života: opskrbljene vodom, ograničenim napajanjem strujom iz agregata i sl. Kraj njih su torovi ograđeni od armiranobetonske mreže ili drveta, bez krova i nadstrešnice. Krulj ima tor koji je pregrađen na tri dijela, koje mijenja ako pada kiša da bi spriječio bolest hramanja ovaca. Pored kuće imaju vrt sa zasađenim kumpirom i drugim povrćem. U Vitoj bari je, prema tvrdnjama Radosava Krulja, izgrađeno 18 sličnih vikendica, od kojih samo neki drže ovce.

/ *Stočarstvo bez državne potpore*

Nije zapaženo da stočari imaju strukovnu organizaciju, niti da imaju državnu potporu u radu. Jednako tako, sami se snalaze za plasman proizvoda. Također, ne koriste instrumente osiguranja ovaca. Istodobno, nemaju zapreka niti nameta u pogledu izgradnje objekata i korištenja pašnjaka.

/ *Ometanje stada na stazi*

Ometanje prolaza stada dugo je prisutno u literaturi i kazivanjima: nekada se većinom radilo o zaposjedanju staze zbog uzgoja kultura, žitarica i povrtlarica

u selima pored staze, a potom i pojave “modernih drumova”. Danas je poljoprivreda uz stazu u uzmicanju, a glavna prepreka je cestovni promet.

Stočari se žale na ometanja prometa na magistralama, koji ponekad dovedu i do fizičkih sukoba. Osobno iskustvo autora je da postoje uviđavni vozači koji se zaustavljaju i traže načina da se mimoide uz što manje problema, pozdravljaju stočare i pitaju za stanje i raspoloženje.

Najviše problema se stvara kad vozila idu u istom smjeru kao stado. Krulji su dio magistralne ceste prolazili prije zore, i susreli su manje od deset vozila, skoro sva su išla u susret. Radani su taj dio prelazili predvečer, u suprotnom smjeru, i promet je bio slab, ali je nekoliko vozila išlo u smjeru stada, pa je trebalo suzbiti ovce na jednu traku. Krulji za to koriste struganje metalnim predmetima (*pet ambalažom* nataknutom na štap) po asfaltu bočno od stada i tako ovce pokušavaju suzbiti na jednu traku.

Krulji su se morali fizički sukobiti s vozačima kako bi zaštitili stado, zbog čega je intervenirala policija, a i Jovica Mirilović (1968) je svjedočio o više situacija koje su bile na granici sukoba.

/ Transhumanca, modernizacija i turizam

Budući da se transhumanca stoljećima razvijala kao dio tradicijske kulture, bilo bi korisno vidjeti u kakvom je odnosu spram modernizacije. Modernizacija se u Hrvatskoj i BiH odvijala u dvije faze: prva isključivo kroz birokratizaciju, za vrijeme austrijske uprave, a druga kroz industrijalizaciju i urbanizaciju (Rogić 1996) nakon Drugog svjetskog rata. Već je i u prvoj fazi potiskivano tradicijsko stočarstvo, najprije kroz razvoj poljoprivrede u krškim poljima i dolinama rijeka, na što se nadovezivao razvoj zanatstva i trgovine (Dedijer 2017). Razvoj poljoprivrede neko je vrijeme tolerirao štete od stočarstva, pa se razvijao model kompenzacije koji se na Pelješcu ogledao u godišnjem paušalnom plaćanju u novcu, mesu ili nadnicama, ali su s vremenom stočari bili sve izloženi pritiscima pa su bili prisiljeni napuštali transhumancu.

Druga faza je u stočarski aktivnom prostoru Humskog puta od kraja šezdesetih godina rezultirala snažnom deagrarizacijom, nezaustavljivom depopulacijom i dalekosežnim neistraživanim ekološkim štetama (Lučić 2019). Sve je to sužavalo prostor stočarstvu i ostavljalo ga bez radne snage. U Dubrovačkom primorju i oko Neuma, koje je šezdesetih povezala Jadranska

magistrala, dojučerašnja zimska ispasišta pretvarala su se u prostor turističkih resorta, pa je stočarstvo nestajalo od obale prema unutrašnjosti. Na početku zadnje trećine 20. stoljeća, dok je na području južne i središnje Hercegovine još uvijek funkcioniralo transhumantno stočarstvo, a neki dijelovi priobalja se još koristili za prezimu stoke, na Pelješcu je već bila posve potisnuta svijest o stočarskoj komponenti povijesti poluotoka (Supek 1989).

Stočari koje smo terenski pratili, regrutirani su iz nekadašnje radničke klase nakon što su u tranziciji ostali bez radnih mjesta i dijelom nakon što su nekoliko godina proveli u Vojsci Republike Srpske. Kažu za sebe da se “vraćaju na rezervne položaje” i napuštene oblike privređivanja, te čekaju novu priliku za nastavak modernog života u suvremenijim i poželjnijim uvjetima.

Ako bismo pokušali barem provizorno raščlaniti tradicijske i moderne elemente kulture u prakticiranju transhumance kod tih stočara, pokazalo bi se da su na području materijalne kulture moderni elementi dominantni, dok su na području znanja i vještina potrebnih za transhumancu naglašeniji tradicijski elementi. Od prvih zapažena je gradnja kuća od betonskih blokova sa suvremenim kuhinjskim i sobnim namještajem; plastične cijevi kojima dovode vodu s izvora do kuće; metalne mreže za ogradu oko tora; mali kamioni za prijevoz stvari, posuđa, hrane te oboljele i iznemogle stoke; automobili za osobne potrebe jer ceste nerijetko vode do samih katuna, tako da na ispasištima bližim stalnim selima, migracije ukućana mogu biti svakodnevne; mobilni telefoni za komunikaciju članova; te konfekcijska odjeća i obuća stočara, kabanice i kišobrani. Od energenata koriste naftu i naftne derivate kojima pokreću vozila i agregate za proizvodnju struje. Od tradicijskih materijalnih elemenata zapažena je upotreba tradicijskih alata u poljoprivredi, djelomično drvene ograde na toru, vatra na drva, te u jednom slučaju konji za jahanje i prijenos stvari. Obrnuta je situacija s upotrebom znanja: od modernih elemenata tu su farmaceutski pristup liječenju stoke, kao i praćenje vremenskih prognoza i drugih informacija o zbivanjima u užem području i regiji. Jednako, umjesto sakralnog kalendara, za donošenje odluke o kretanju na planinu i s planine koriste isključivo oportuni kalendar, odnosno kad se stvore povoljne vremenske i organizacijske prilike. Tradicijska znanja odnose se na poznavanje morfologije terena (uspona, šuma, riječnih prelaza, mjesta za odmor i opasnih mjesta), poznavanje planinske klime; poznavanje ponašanja divljih zvijeri i stoke povjerene na čuvanje; njegovanje stoke, neki vidovi liječenja stoke kao u slučajevima ujeda zmije; te poznavanje tradicijske tehnologije obrade mlijeka. Iako se nameće zaključak da

su suvremeni elementi prisutniji, tradicijske znanja su presudna za upravljanje stadima. Upravljanje se većinom odvija u krugu najbližih srodnika, a posezanje za tržišnom radnom snagom svodi se na najnužnije prilike.

Iskustva pokazuju da su dinarska transhumanca i modernizacija puno više isključujuće nego komplementarne pojave. Krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća, dva hrvatska znanstvenika su se zauzela za osuvremenjivanje planinskog stočarstva i njegovo nadopunjavanje razvojem turizma po uzoru na Alpe. Gušić (1976) je predložio da se “čitav kompleks Dinarida u Jugoslaviji izdvoji kao svojevrsan rekreacioni centar u Evropi”, a transhumantno stočarstvo koristi “za turističku eksploataciju” koja bi davala “podjednako dohotka po stanovniku kao industrija”, kakav je slučaj u alpskim zemljama. Marković (1978) je istaknuo važnost očuvanja ekološke ravnoteže toga prostora, jer će on u “skoroj budućnosti biti jedina oaza mira i zdravlja za rekreaciju”. Smatra da bi sve kolibe i katune na Dinarskom gorju trebalo zamijeniti “objektima podešenim modernoj stočarskoj namjeni”, te da bi Dinarskom gorju trebalo namijeniti “još jednu značajnu gospodarsku granu”, a to je planinski turizam.

Međutim, osim planinara koji za smještaj koriste planinarske domove i manjeg broja turista koji koriste rijetke pansione na planinskim prilazima, ništa se bitnije nije promijenilo. Na dijelu Humskog puta koji smo obišli, u ratu su porušeni planinarski domovi i kuće, kojih se dio na Zelengori obnovio. Na Morinama nije bilo moguće naći smještaj, jer je propao projekt obnove planinarskog doma u nešto komfornijoj varijanti.

Prema podacima iz Strategije razvoja održivog turizma do 2030. godine Republike Hrvatske (2022), planine i slični motivi dolaska turista u Hrvatsku su veoma slabo zastupljeni, i taj oblik turizma počiva na leđima entuzijasta Planinarskog saveza, uz nedostatak značajnijih infrastrukturnih ulaganja u staze i planinarske domove. Kod stočara koje smo pratili i posjetili nije zapažen interes za bavljenjem turizmom.

/ Usporedba: Velebit 1980-ih – Humski put 2020. — 2022.

U kojoj mjeri su dva područja jadranske transhumance – Vinšćakovo istraživanje južnog Velebita 80-ih i Humski put 2020. — 2022. – slična i različita u razmaku od trećine stoljeća?

Ako se u prvi plan stave akteri, Vinšćak je pratio stočare koji su bili zadnji nositelji obiteljskog, tradicionalnog bavljenja stočarstvom, uključujući prezimu u blizini mora, dok se na Humskom putu radi o stočarima sa skromnim prethodnim iskustvom, u svakom slučaju onim koji su prekinuli obiteljsku tradiciju i vratili joj se nakon rata 1991. — 1995.

Na Velebitu je organizacija počivala na članovima obitelji i prirodnoj razmjeni, na Humskom putu vlasnici ovaca plaćaju u novcu stočaru koji preuzima ovce. Stočar također naručuje i plaća pastire – *pratidžije* – da mu pomognu u tjeranju ovaca na planinu i s planine, a neki i u čuvanju stada, ali prije svega to nastoje obaviti u obitelji.

Na Velebitu je već primjetna praksa da se umjesto pješice ovce prebacuju kamionom do podnožja Velebita. Na Zelengori samo rijetki tjeraju ovce pješice, pri čemu se susreću s više opstrukcija u vidu zarasle staze, gustog prometa na važnijim cestama i neuvažavanja vozača. Na Morine pješice tjeraju samo oni koji mogu stići za jedan dan; iz daljega se transport obavlja kamionom, ovisno o dogovoru partnera.

Velebitsko stočarstvo počivalo je na ustaljenom tradicionalnom kalendaru kretanja na stazu koji je bio vezan za svece – sv. Antu u polasku i Malu Gospu u povratku – dok je na Humskom putu 2020-ih polazak i povratak ovisio o praktičnim prilikama, stanju snježnog pokrivača na planini, pokretanju vegetacije, prognozama za kišu, obavezama ukućana i sl.

Glede koristi od ovaca, već tijekom 80-ih mlijeko i prerađevine nisu više bile glavni razlozi za držanje ovaca na Velebitu, već novac koji se dobivao prodajom mladih janjaca. Na Zelengori su početkom zadnjeg vala stočarskih kretanja mlijeko i sir bili važan razlog držanja ovaca, a na Morinama je sir to i danas. Mirko Kapor (1954) kaže:

Stariji ljudi koji su otišli u grad, njih vuče želja, žude za tijem
domaćim proizvodima.

Međutim, treba reći da je vraćanje ovcama i drugoj stoci na Humskom putu bilo motivirano osiguranjem minimalne egzistencije jedne obitelji, a tek nakon toga se ta potreba širila na ideju “biznisa”. To je jasno potvrdio Drago Soko rečenicom:

Računam, moram gonit svoje, a tuđe su 15 maraka po koma-
du. Pa na 1.000 ovaca 15.000 maraka plus sir i mlijeko.

Iako stočari na Zelengori tvrde da je isplativost držanja stada opadala nakon prvih godina iza rata 1991. — 1995., svi su posvjedočili da im je ta djelatnost

omogućila da riješe egzistencijalne probleme obitelji. Čak su i stočari koji su imali brojniju stoku, koju su davali drugima da je tjeraju na planinu, od nje zarađivali za školovanje djece.

Vinšćak opisuje boravak stočara u zimskim staništima i stan u Bokanjcu, gdje se grade moderne kuće i istiskuju stočari. Slično je i na Humskom putu. Cijeli Neum i okolna priobalna sela izgrađena su na "travama", odnosno zimskim ispasištima. Krmeci su napustili selo Drijen 1979. i u Kamenicama kod Neuma pokraj Jadranske magistrale izgradili kuću i još neko vrijeme držali stoku; slično su Prkačini s Dužice koristili trave na Pelješcu za krupnu stoku.

Vinšćak kaže da je moderna civilizacija nemilosrdna prema tradicijskom obliku življenja, pa je pitanje dana kada će iz Bokanjca nestati pastiri, njihovi stanovi i stada. Gdje god bi došli pastiri sa stadima, dočekani su bili s mržnjom i prezirom. Možda je u toj mržnji sadržana vječna zavist ratara prema slobodnom pastiru (Vinšćak, 1989).

Neuvažavanje i prezir stočara vidljiv je na Humskom putu, do mjere da su stočari bili na rubu pa čak i ulazili u fizičke sukobe da zaštite svoja prava. Jovica Mirilović:

... promet, a niko ne poštuje nikog. Onaj sa strane poštuje,
dođe i pita mogu li slikat, a naš čojek, kažem idi desno, a on
učera usred nje. Imali smo sukoba dosta puta, ugrijem se i ja...

Kod Vinšćaka se pojavljuje pomalo neočekivan podatak da se broj ovaca tijekom osamdesetih godina povećao, unatoč očekivanja da će se smanjivati. On smatra da je vjerojatno utjecaj ekonomske krize prisilio ljude da se vrate tradicijskom načinu privređivanja, da bi uopće mogli preživjeti na tim prostorima. No, napominje, samo još 4 obitelji u Bukovici slijede ciklus zimskog i ljetnog kretanja, ali i kod njih to puca. Kad ova generacija ode, pitanje je šta će se dogoditi (Vinšćak 1989).

Još očitija je ta pojava na Humskom putu. Povijesne prilike su natjerale stanovnike da se vrate poslu stočara, ali oni ga ostavljaju čim vide priliku za "lakšim životom".

Na kraju, Vinšćak navodi da je svoja istraživanja popratio realizacijom dokumentarnog filma "The Ležaja Family 87", Slično, recentno istraživanje Humskog puta zabilježeno je u radijskom dokumentarcu "Za ovcam" (55 minuta), koji je emitiran na Trećem programu Hrvatskog radija (2. studenoga 2021.)

/ Za kraj

Aktualno stanje transhumantnog stočarstva na Humskom putu, koji danas, reduciran, zahvaća isključivo područje istočne Hercegovine, samo rubno izvan bosansko-hercegovačkog entiteta Republika Srpska, pokazuje nastavak trenda pada koji je počeo jačom modernizacijom života sredinom 20. stoljeća. Taj je trend bio prekinut početkom 21. stoljeća, kada se uslijed prestanka zaposlenja u Vojski Republike Srpske i gubitka radnih mjesta u širim slojevima populacije, izazvanih negativnim tranzicijskim učincima, značajan broj njih morao osloniti na druge izvore egzistencije. Stočarstvo, kao donedavno dominantan oblik privređivanja, nametnulo se kao jedno od prihvatljivijih rješenja.

Tvrđnja iz naslova, čini se, nije samo subjektivan doživljaj zabrinutog stočara ostavljenog bez ikakve podrške institucija, nego se može uzeti kao jasna markacija gašenja transhumantnog stočarstva na tom ispasištu Humskog puta. O tome dovoljno govore brojke: na Zelengori i Morinama je prije oko stotinu godinu paslo po oko 60.000 ovaca, a 2022. je na Zelengori zapaženo tek oko 2.000, a na Morinama oko 8.000 ovaca.

Podaci se uklapaju u pravilnost uzmicanja transhumance od zapada prema istoku, od tršćanskog zaleđa i Pivke sredinom 20. stoljeća, preko južnovelebitske transhumance osamdesetih i devedesetih godina toga stoljeća do aktualnih pokazatelja na Humskom putu. Na sva tri područja krah je u određenoj mjeri ubrzan ratom. U posljednjem valu obnove stočarstva na Humskom putu sudjeluje samo jedna od tri etničke skupine koje su ga ranije prakticirale, što dodatno govori o ovdašnjoj krhkosti transhumance.

Tradicija sezonskog izdizanja zajedničkog stada više vlasnika iz južne u sjevernu Hercegovinu, spala je na Zelengori 2020. — 2022. godine na po jedno stado godišnje, a na Morinama na nekoliko njih. Istodobno, bilo je pet stočara koji samo svoje stado izdižu na Zelengoru, i svi su za to koristili kamione. Kada su u pitanju kraća kretanja koja se mogu savladati za jedan dan, na Morine, broj stada se kreće oko deset. Između ova dva ispasišta postoje značajne razlike u ekonomiji transhumantnog stočarstva: na Morinama stočari proizvode sir koji im donosi najveći dio prihoda, te dio njih angažira pastire i plaća ih, dok je na Zelengori proizvodnja sira svedena na potrebe stočara, a glavni proizvod je meso.

To pokazuje prilagodljivost transhumance ekološkim i povijesnim priilikama, u kojima u posljednjih stotinjak godina ključnu ulogu igraju procesi

modernizacije: najprije urbanizacija i gradnja prometnica, pa industrijalizacija i razvoj turizma. Neki stočari, poput “ljubuških travara”, imali su ispasišta u blizini željezničke pruge, pa su koristili željeznicu za prebacivanje stada na Bjelašnicu i nazad (Kanaet 1960). Stočari na Humskom putu danas za transport većinom koriste kamione; rijetki tjeraju stada pješice.

U analizi oslanjanja na tehnologiju stočara koje smo pratili, vidljivo je da je udio modernih materijalnih elemenata dominantniji, ali da je sama ideja transhumantnog stočarstva tradicijska i da se stočari većinom oslanjaju na tradicijska znanja. Izvan toga tipa stočarstva postoje različite mješavine elemenata ekstenzivnog stočarstva i uzgoja na farmama.

Za proizvodima transhumantnog stočarstva postoji na tržištu potreba. No za njima postoji i potreba u smislu očuvanja kulturne tradicije. Nadležno ministarstvo u Hrvatskoj nekoliko godina provodi pripreme za priključenje upisu transhumantnog stočarstva na UNESCO-vu listu nematerijalne baštine, koje su Italija, Austrija i Grčka zaštitile 2019. Na Humskom putu za sada nije poznato da ta ideja ima vidljive institucionalne podrške.³ Tako sudbina transhumance na Humskom putu za sada u cijelosti ovisi o stočarima koji priznaju da bi je se rado odrekli, i da to učine čim uzmognu. Treba imati na umu da je u ovom radu fokus na transhumantnom stočarstvu, koje je samo dio najširih stočarskih praksi, a te druge prakse su znatno zastupljenije, ali također i manje zahtjevne.

/ Zahvale

Zahvaljujem svim sudionicama u istraživanju, te osobama koje su organizacijski pomogle: obiteljima Krulj i Radan, Slavku Katiću iz Neuma, Bojanu Pejičiću iz Nevesinja, te Rajku Pižuli i Miloslavu Pešutu (1957. — 2021.) iz Ljubinja.

³ Višenacionalnom upisu transhumance na Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva 5. prosinca 2023. pridružile su se Albanija, Andora, Francuska, Hrvatska, Luksemburg, Rumunjska i Španjolska.

- CARRER, F., i MIGLIAVACCA, M. 2019. "Pre-historic Transhumance in the Northern Mediterranean". U: *The Textile Revolution in Bronze Age Europe: Production, Specialisation, Consumption*. Ur. S. Sabatini i S. Bergerbrant. Cambridge: Cambridge University Press, 217—238.
- COSTELLO, Eugene i SVENSSON, Eva. 2018 "Transhumant pastoralism in historic landscapes – Beginning a European perspective". U: *Historical Archaeologies of Transhumance across Europe*, Themes in Contemporary Archaeology, 6. European Association of Archaeologists, Routledge, 1—14.
- CVIJIĆ, Jovan. 1922. *Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje. Osnove antropogeografije*. Knjiga I. Hrvatski štamparski zavod d.d., Zagreb.
- ČUK, Ratimir. 2006. "Ljubinski planišтари i planinari na Zelengori". *Glasnik Ljubinje*, 03/2006, 93—104.
- GUŠIĆ, Branimir. 1976. Ekološki uslovi na prostoru transhumantnog stočarenja na Balkanu. U Čubrilović, Vasa, *Dispositions de la legalisation positive et du droit coutumier relatives aux mouvements saisonniers des éleveurs du bétail dans l'Europe du sud-est a travers siècles*. Posebna izdanja, Balkanološki Institut, Knj.4, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 143—158.
- DEDIJER, Jevto. 2017. "Stočarska kretanja u Hercegovini". U: *Jevto Dedijer: prilozi za biografiju i Dedijerova doktorska disertacija*. Pecelj, Milovan R. (ur.) Univerzitet u Beogradu, 109—199 (1—44).
- KANAET, Tvrtko 1960. "Ljubuški travari". *Geografski pregled*, IV, 43—66.
- LUČIĆ, Ivo. 2019. *Presvlačenje krša. Povijest poznavanja Dinarskog krša na primjeru Popova polja*. Zagreb – Sarajevo, Synopsis; Široki Brijeg, Multi-trade d.o.o.
- MARKOVIĆ, Mirko. 1978. Geografski aspekti transformacije životne okoline na području Dinarskog gorja. Geografski problemi življenjskega okolja – Geographical problems of human environment – Zbornik: Jugoslavanski geografski simpozij (1978; Celje, Velenje). *Geographica Slovenica*, 9. Ljubljana, Inštitut za geografijo univerze, 141—147.
- MARKOVIĆ, Mirko. 1980. Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Knj. 48. Zagreb, 5—139.
- MARKOVIĆ, Mirko. 2003. *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- MIĆEVIĆ, Ljubo. 1952. *Život i običaji Popovaca*. Život i običaji narodni, knjiga 29. Beograd, SAN.
- MIHEVC, Andrej. 2006. "Traces of Agriculture and Pasture on the Karst Plateaus in Western Slovenia". U: *Changing Social Conditions and their Impacts on the Geocology – Transhumance Regions of Romania and Slovenia*. Urushibara-Yoshino, Kazuko (ur.). Hoisei University, Department of Geography, 113—125.

MLEKUŽ, Dimitrij. 2003. "Early herders of the Eastern Adriatic". *Documenta Praehistorica*, 30, 139—151.

OKUKA, Miloš i LAKETA, Nikola. 2017. *Morine u Hercegovini. Povijest o planini*. Beograd, Svet knjige.

POPOVIĆ, Jovo. 1928. "Ljetni stanovi na Zelengori". *Glasnik zemaljskog muzeja*, 40, Sarajevo, 167—187.

ROGIĆ, Ivan. 1996. "Prinos provedbenoj analizi ekološkog horizonta prve i druge hrvatske modernizacije". *Socijalna ekologija*, god. V. br. 4. Zagreb, 489—500.

ROGLIĆ, Josip 1956. "Prilog poznavanju humnjačkog stočarstva". *Geografski glasnik*, 18:1—13.

SUPEK, Olga. 1980: "Kulturne veze Pelješca sa svojim hercegovačkim zaleđem". *Pelješki zbornik*, 196—211.

SMERDEL, Inja. 1898. *Ovčarstvo na Pivki: transhumanca od sređe 19. do sređe 20. stoljetja ali trije "ovčarji": etnološka razprava*. Koper, Lipa.

STRATEGIJA razvoja održivog turizma do 2030. godine. 2022, Ministarstvo turizma i sporta Zagreb.

VILFAN, Sergij. 1957. "Podobe iz nekdanje živinoreje med Trstom in Slavnikom". *Kronika*, god. 5, br. 2, Ljubljana, 69—87.

VINŠČAK, Tomo. 1989. "Kuda idu 'horvatski nomadi'", *Studia ethnologica Croatica*, god. 1 br. 1, Zagreb, 79—98.

IVO LUČIĆ Independent Scholar, Zagreb

"I think we have come to the end. The real end": transhumance pastoralism on Humski put in 21st century

Transhumance pastoralism, which for millennia significantly shaped the history between the Mediterranean coasts and the mountains in the hinterland, mostly disappeared from the lives of the inhabitants of the belt along the eastern Adriatic coast, but also as a subject of scientific research. In years 2020 — 2022 a research was carried out on the state of seasonal cattle breeding on Humski put, which is maintained today exclusively by members of the Serb ethnic commu-

nity. It takes place on the paths that connect the Adriatic Coast from Ston and Neum with the mountains in the north of Herzegovina. Two movements of livestock to Mt. Zelengora were followed, the traditional way on foot, and the most active grazing area of Morine highlands was visited. Although it is obvious that there is a need for this type of pastoralism and that it is desirable in many ways, the figures indicate that this practice is in danger of disappearing. A century ago, about 60,000 sheep grazed on each Mt. Zelengora and Morine, and in 2022, only about 2,000 sheep were observed on Zelengora, and about 8,000 sheep on Morine. The article provides a profile of herders, describes the way they work, the technological changes that have occurred in their work, and the problems they face working transhumance. In the text, the author tries to shed light on the unfavorable circumstances of transhumance, especially modernization processes, and warns of the complete lack of support in livestock policies.

KEYWORDS: *transhumant pastoralism, Hum paths, Bosnia and Herzegovina, modernization, dying out*